

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**Система джерел права в актах органу конституційної юстиції: проблеми теорії****В. Кампо**суддя Конституційного Суду України,
заслужений юрист України**Р. Гринюк**ректор Донецького національного університету,
доктор юридичних наук, професор**В. Устименко**заступник директора Інституту економіко-правових
досліджень НАН України, доктор юридичних наук,
заслужений юрист України

У статті йдеться про сучасні доктринальні підходи до оцінки джерел права в актах Конституційного Суду України, які можуть містити правові позиції, що стосуються різних джерел права: нормативного акта, нормативного договору, сталої судової практики, прецедентного права, загальних принципів права, судового звичаю і судової доктрини.

Ключові слова: вчення про джерела права, Конституційний Суд України, правові позиції, джерела права, багатоджерельність актів органу конституційної юстиції.

Правові позиції Конституційного Суду РФ, виражені за результатами розгляду справи у його постанові чи ухвалі, мають загальнообов'язковий характер, нерідко наділені нормативністю і, відповідно, можуть визнаватися джерелами права.

М. Бондар

1. Загальні положення

Сучасна юридична наука в Україні переживає складний і водночас перспективний процес перегляду вчення про джерела права, свідченням чого є поява низки монографічних робіт¹ та численних наукових статей² на цю тему насампе-

¹ Див.: Пархоменко Н. М. Джерела права : проблеми теорії та методології : моногр. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2008. — 335 с.; Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України : моногр. / за ред. В. Л. Федоренка. — К. : Ліра-К, 2009. — 399 с.; Джерела конституційного права України. — К. : Наукова думка, 2010. — 710 с.; Гураленко Н. А. Судовий прецедент у системі джерел права : філософське та теоретичне осмислення : моногр. / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2012. — 254 с.

² Наприклад, див.: Нестерович В. Ф., Устименко В. А. Система джерел конституційного права України : теорія, яка заснована на практиці // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. — 2009. — № 4. — С. 19–22; Мережко О.

ред у галузі теорії держави і права та в окремих науках публічного права; підготовлено та захищено низку дисертаційних досліджень¹. Досвід вказує, що цей процес є наслідком формування нових наукових шкіл загальнотеоретичного і галузевого профілю, зокрема соціологічної школи права та її наукових напрямів — антропологічного, органічного, реалістичного та інших². Основна відмінність нових наукових шкіл і напрямів — це те, що вони засновані на конкуренції, постійному діалозі та інтелектуальній свободі, що врешті-решт сприяє підвищенню рівня науки, поглибленню взаємозв'язків між юридичною наукою і практикою тощо.

Отже, питання модернізації вчення про джерела права в Україні виходять за межі академічних підходів до цього вчення та є, на нашу думку, складовою модернізації правової системи України, що фактично розпочалася з прийняттям Конституції України 1996 року³ і багато в чому завдячує своїм прогресом діяльності Конституційного Суду України (далі — КСУ).

Теорія джерел міжнародного права // Юридичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 40–49; Соловйов О. В. Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права в Україні : деякі проблемні аспекти // Судова практика. — 2011. — № 4. — С. 4–11; Кравчук О. В. Правові позиції Конституційного Суду України як джерело права // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 4. — С. 117–121; Матвєєва Л. Г. Джерела права з позицій різних концепцій праворозуміння // Південноукраїнський правничий часопис. — 2012. — № 1. — С. 112–114; Бовсуновська І. Г. Розвиток наукових поглядів на визнання судового прецеденту (судової практики) як джерела права в Україні // Часопис Київського університету права. — 2012. — № 1. — С. 55–59; Зінчук А. В. Джерела (форми) права : поняття і ознаки // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Х. : Право, 2012. — Вип. 23. — С. 275–284; Кравченко С. С. Джерела права в розумінні теорії правового прагматизму // Держава та регіони (Серія «Право»). — 2012. — № 3. — С. 24–28; Кампо С. Акти Конституційного Суду України в системі джерел господарського права // Юридичний журнал. — 2012. — № 3. — С. 58–61.

¹ Див.: Васильченко О. П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — 23 с.; Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. — Х., 2009. — 20 с.; Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права : філософсько-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Львівський державний університет внутрішніх справ. — Львів, 2010. — 18 с.; Зміївська С. С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». — Х., 2012. — 20 с.

² Джузь В. В. Соціологія конституційного права (до постановки питання) // Право України. — 2010. — № 11. — С. 66–75; Кампо В. М. Проблеми становлення і розвитку реалістичної школи конституційного права в Україні // Наука конституційного права в Україні : сучасний стан та напрями розвитку : мат-ли виступів учасників «круглого столу» / за ред. А. П. Гетьмана. — Х. : Право, 2009. — С. 14–20; Бігун В. С. Правова антропологія : до питання про дослідження людини в праві // Часопис Київського університету права. — 2002. — № 1. — С. 3–14.

³ Про це детальніше див.: Орзіх М., Єзеров А. Конституція України діє, перетворення тривають : до 15-ї річниці Конституції України : Про сучасні конституційні перетворення // Юридичний вісник України. — 25 червня — 1 липня 2011 р. — № 26 (834). — С. 6–7; Кампо В. М. Конституційний Суд України та цивілізаційна модернізація правової системи України // Держава і право суверенної України : проблеми теорії і практики : мат-ли наук.

Характерно, що процес модернізації вчення про джерела права тісно пов'язаний з відродженням в українській юридичній науці доктрини природного права¹, яка сприяє подоланню таких негативних тенденцій, як розрив між теорією і практикою, фетишизація інтересів держави і суспільства на шкоду інтересам особи тощо. У результаті цих процесів підвищується роль і значення доктрини прав людини у практичній діяльності відповідних суб'єктів права — юридичних осіб публічного і приватного права². А відтак зростає інтерес до джерел права, в яких закріплюються та гарантуються ці права.

Процес модернізації вчення про джерела права відбувається нерівномірно: у галузях публічного права він проходить швидше, а у галузях приватного права — повільніше, про що свідчить насамперед відсутність монографічних досліджень на цю тему. На наш погляд, це об'єктивно зумовлено значною мірою тим, що у науках приватного права в Україні фактично домінує логістсько-нормативістська доктрина³, відповідно до якої джерелами права є переважно нормативно-правові акти⁴, а соціологічні напрями науки, що значно ширше розуміють теорію джерел права, в них ще не розвинуті або й відсутні.

конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.). — К., 2011. — С. 164–169; *Селіванов А.* Мотивація сучасної конституційної модернізації в Україні // *Голос України*. — № 111 (5361). — 19 червня 2012 р. — С. 4; Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / за ред. докт. юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. П. Орзіха. — К. : Юрінком Інтер. — 2012. — Вип. 2. : Конституційні перетворення в Україні. — С. 131 і наст.

¹ В останнє десятиліття в Україні активно почав розвиватися новий напрям юридичної науки — природне право. Див.: *Долженков О. О.* Природне право як джерело національного права України // *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. — 2001. — № 1. — С. 28–29; *Сливка С. С.* Природне та надприродне права : моногр. : у 3-х ч. — К. : Атіка, 2005. — Ч. 1 : Природне право : історико-філософський погляд. — 222 с.; *Костицький М. В.* Ренесанс натурфілософії або Всезагальні (космічні) закони як джерела права : доповідь / відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька // *Академічні читання / АПРН України, Київський регіональний центр*. — К., 2010. — Вип. 15. — 22 с.; *Тімуш І. С.* Проблеми єдності природного та позитивного підходів до джерел правової нормативності // *Вісник Академії адвокатури України*. — 2011. — № 1. — С. 11–17; *Янчук О.* Практика Конституційного Суду України в контексті доктрини академіка І. М. Дзюби про право справедливості (природне право) та права людини // *Юридичний журнал*. — 2010. — № 6. — С. 115–122.

² Див.: *Тацій В. Я.* Права людини і громадянина як підґрунтя удосконалення законодавства України // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. — 2008. — № 11–12. — С. 204–210; *Васильєв С. В.* Законодавчі та доктринальні підходи до джерел цивільного процесуального права // *Юриспруденція : теорія і практика*. — 2011. — № 7. — С. 8–21; *Соловйов В.* Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду) / редкол. : П. М. Рабинович та ін. // *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина ; НАПРН України ; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування*. — К. : АОК, 2012. — Вип. 26. — 164 с. (Серія 1 «Дослідження та реферати»).

³ Детальніше про витоки правового нормативізму див.: *Кельзен Г.* Чисте Правознавство : з додатком : проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського ; наук. ред. В. Літкевич. — К. : Юніверс, 2004. — 495 с.

⁴ Наприклад, див.: *Мілаш В. С.* Господарське право : курс лекцій : у 2-х ч. — Х. : Право, 2008. — Ч. 1. — С. 19–25; *Щербина В. С.* Господарське право України : підруч. — 5-те вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — С. 90–102.

2. Поняття і види джерел права у контексті сучасних доктринальних підходів

У науковій літературі є різні підходи до систематизації джерел права, обумовлені їх науково-методологічними позиціями. Відомий вітчизняний вчений-теоретик, професор П. Рабінович розрізняє такі традиційні види джерел права: 1) правовий звичай; 2) правовий прецедент; 3) нормативно-правовий договір; 4) нормативно-правовий акт¹.

У свою чергу інша вітчизняна дослідниця-теоретик, професор О. Скакун, окрім зазначених традиційних джерел, виокремлює ще три нетрадиційних для української правової системи джерела права: правову доктрину, загальні принципи права та релігійно-правові норми². Головними особливостями нетрадиційних джерел права, на думку О. Скакун, є те, що норми права в них виникають у суспільстві, й тільки з часом, коли вони себе виявляють як суспільно-корисні на практиці, держава їх санкціонує.

У сучасній юридичній науці визначення змісту поняття «джерела права» залежить від доктрини, якої дотримуються ті чи інші автори.

Так, якщо йдеться про класичну юридичну доктрину, то вона розглядає це поняття як спосіб зовнішнього вираження правових норм, що свідчить про їх загальнообов'язковість³. Фактично до джерел права представники юридичної школи права відносять нормативно-правові акти і нормативні договори та інколи — акти конституційної юстиції⁴.

Сьогодні з позицій юридичної школи права науковим проблемам джерел права у загальнотеоретичному і галузевому вимірі присвячують свої праці українські вчені — прихильники доктрини легізму, правового нормативізму та інших напрямів цієї школи⁵. Під системою джерел права вони пропонують розуміти виключно сукупність чинних у межах юрисдикційної території держави правових

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. — 9-те вид., зі змінами. — Львів : Край, 2007. — С. 107–108.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. — 2-ге вид. / пер. з рос. — Х. : Консум, 2005. — С. 309–311.

³ Наприклад, див.: Вступ до теорії правових систем : моногр. / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 65; Правові системи сучасності : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 77.

⁴ Наприклад, див.: Батанов О. В. Муніципальне право України : підруч. / відп. ред. М. О. Баймуратов. — Х. : Одіссей, 2008. — С. 31–32; Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. — 6-те вид., виправл. та доповн. — К. : Атіка, 2009. — С. 36; Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / за заг. ред. В. Л. Федоренка. — 2-ге вид., переробл. і доопр. — К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. — С. 71–72.

⁵ Див.: Пархоменко Н. М. Джерела права : проблеми теорії та методології : моногр. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2008. — 335 с.; Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми становлення та розвитку юридичної науки в Україні // Юридична наука : сучасний стан та перспективи розвитку : мат-ли міжнар. наук. конф. (Київ, 13 травня 2009 р.). — К., 2009. — С. 7–8; Шемшученко Ю. Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційного процесу в Україні // Право України. — 2012. — № 8. — С. 28–34.

актів, що містять норми права і регламентують процеси правотворчості та реалізації права. Саме у законодавстві (джерелах права), на їхню думку, правові норми та їх різні структурні формування (інститути тощо) отримують своє реальне вираження, зовнішнє виявлення¹.

Своє розуміння джерел права в Україні має і соціологічна школа права, що включає до них, крім нормативно-правових актів, нормативних договорів та сталої судової практики, й інші джерела права: правові звичаї, судові прецеденти, правову доктрину, загальні принципи права, якщо вони пов'язані з соціальною практикою. Серед родоначальників соціологічної школи права в Україні можна назвати відомих у Європі вчених Є. Ерліха та Б. Кістяківського, які джерелами права називали тільки соціологізовані, тобто пов'язані з соціальними явищами, норми права. Так, Є. Ерліх писав, що слід нарешті звикнути до думки про те, що для ефекту певного правового положення набагато важливішим є не його тлумачення юристами, натомість більш важливими є інші обставини: специфіка народу з його соціальною структурою і формуванням, панівний моральний і звичаєвий світогляд, якості тих людей, які покликані їх здійснювати, владні засоби, якими слід користуватися, порядок розгляду спорів².

Активними прихильниками сталої судової практики, насамперед КСУ, як джерела права є, зокрема, представники доктрини правового реалізму, що одна з перших виокремилася в самостійний напрям соціологічної школи права³. Вони розглядають акти КСУ як джерело реального, а не номінального права. Деякі автори, які є прихильниками інших напрямів цієї школи (органічного та синтетичного тощо), також вирізняють в актах КСУ такі реальні джерела права⁴, що відповідають їхнім доктринальним уявленням.

На відміну від представників юридичної і соціологічної шкіл права, прихильники доктрини природного права роблять акцент не на формальних чи реальних джерелах права, а на джерелах, заснованих на принципах загальнолюдської моралі⁵. Ця

¹ Правові системи сучасності : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 78–79.

² Див.: *Ерліх Є.* Соціологія і юриспруденція // Проблеми філософії права. — Том III. — № 1–2. — С. 190.

³ Див.: *Головін А.* Конституційне правосуддя : вчора, сьогодні, завтра // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4–5. — С. 5–13; *Головін А. С.* Права людини : інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України. — К. : Логос, 2012; *Стрижак А.* Верховенство права і конституційне судочинство в Україні // Право України. — 2010. — № 3. — С. 62–71; *Шевчук С. В.* Судова правотворчість та соціологічна школа права // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 24–29; *Шевчук С.* Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України // Право України. — 2011. — № 5. — С. 175–186.

⁴ Див.: *Сліденко І.* Проблеми співвідношення юридичної і фактичної Конституції України з позицій світового конституційного виміру // Конституція і конституціоналізм : вибіркові проблеми : зб. наук. пр. — К., 2007. — С. 9–32; *Савчин М. В.* Акти Конституційного Суду України — специфічні джерела конституційного права // Джерела конституційного права України. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 407–439; *Савчин М. В.* Конституційна традиція в Україні та перехід до модернізації національної правової системи // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 2. — С. 83–89.

⁵ Див.: *Рабінович С. П.* Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / МВС України, Львівський державний університет внутрішніх справ. — Львів, 2011. — 36 с.; *Костенко О. М.* Що є право? Про

доктрина розглядає реально діючу систему джерел права крізь призму засад справедливості, рівності, гідності, соціальної захищеності та інших моральних цінностей.

Отже, аналіз наукових шкіл і доктрин, що становлять вчення про джерела права в Україні, свідчить про те, що відбувається процес їх модернізації, який, очевидно, буде й надалі розвиватися. Цього вимагає ускладнення правового життя українського суспільства та пов'язаний із цим пошук нових механізмів вирішення його проблем.

Слід зазначити, що в європейських країнах над проблемами джерел права (у загальнотеоретичному та галузевому аспектах) також працюють чи працювали видатні вчені¹. Головне, що юридична наука в цих країнах вирішила проблему розвитку соціологічної школи права, яка найбільш повно відбиває потреби, зокрема, західного суспільства. Як писав німецький філософ права Р. Циппеліус, якщо право прагне розв'язати своє завдання по-справжньому ефективно, воно особливо має використовувати наявні природні та соціологічні дані. Саме за допомогою пізнання природних психологічних та соціальних законів право виробляє власні засоби для досягнення своєї мети². Тому джерелами права в європейських країнах вважаються ті з них, що відповідають зазначеним критеріям права.

Таким чином, доктринальні підходи до характеристики джерел права в Україні та європейських країнах відрізняються, що має стимулювати наукову творчість вітчизняних вчених. Порівняльний аналіз цих підходів у питаннях джерел права в українській юридичній науці свідчить про те, що потрібна модернізація вчення про ці джерела, що має стати умовою його подальшого розвитку та засобом поліпшення дії цих джерел на практиці. Основою такої модернізації може стати інтегративний погляд на джерела права як логіко-практичне поєднання переваг при використанні результатів досліджень школи природного права, юридичної і соціологічної шкіл права за умови провідної ролі останньої в інтеграції поглядів інших наукових шкіл, оскільки без цього все залишиться так, як було донедавна, особливо якщо в інтегративний блок включити ще історичну школу права³.

3. Доктринальні підходи до актів КСУ як джерел права

Для всіх галузевих наук публічного і приватного права в Україні особливо актуальним і дещо складним для сприйняття є питання про таке джерело права, як

основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму // Право України. — 2010. — № 4. — С. 83–91; Костенко О. М. «Соціально-натуралістична» юриспруденція — доктринальна основа для правової реформи в Україні // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 4. — С. 309–313.

¹ Наприклад, див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. — М. : Юридическая литература, 1981. — С. 28–66; Sagan S. Prawo konstytucyjne PR.Warszawa : Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 1999. — С. 80–86; G. Seidler, H. Groszyk, A. Pienniazek. Wprowadzenie do nauki o panstwie i prawie. — Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2010. — С. 157–171; Josef Blahoz, Vladimír Balas, Karel Klima. Srovnávací ustavní právo. — Praha : CODEX BOHEMIA, 1998. — С. 48–63.

² Див.: Циппеліус Р. Філософія права : підруч. / пер. з нім. — К. : Тандем, 2000. — С. 53.

³ Детальніше про інтегративні підходи у праві див.: Тімуш І. С. Інтегративний погляд на право. — К. : Атіка, 2009. — 284 с.

акти КСУ, особливістю якого є те, що це орган конституційної юстиції, який захищає права громадян. Ці акти визнають самостійним і самодостатнім джерелом права далеко не всі дослідники¹. На думку деяких авторів, акти КСУ є вторинним джерелом права². Окремі ж зарубіжні вчені, навпаки, вважають, що акти конституційної юстиції стоять на одному рівні з положеннями конституції держави, якщо вони стосуються тлумачення даних положень³.

Відповідно до чинного законодавства актами КСУ, в яких він закріплює результати контролю за додержанням конституційної законності вищими органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, тлумачить положення Конституції і законів України⁴, є висновки, рішення та ухвали⁵. До зазначених актів КСУ як органу конституційної юстиції належать лише ті з них, у яких він формує свої правові позиції щодо забезпечення⁶, реалізації та захисту прав і свобод громадян. Саме так КСУ реалізує мету своєї діяльності відповідно до частини другої статті 3 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення таких прав і свобод є її (а отже, й КСУ) головним обов'язком. Тому значення актів КСУ як джерел права насамперед впливає з його правових позицій щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

¹ Зокрема, у низці підручників з адміністративного, трудового, фінансового і цивільного права немає жодної згадки про акти Конституційного Суду України як джерело права. Наприклад, див.: *Адміністративне право* : навч. посіб. / О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів, Р. В. Кісіль. — К. : Правова єдність, 2008. — С. 21–23; *Болотіна Н. Б., Чанишева Г. І.* Трудове право України. — К., 2000; *Фінансове право України* : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва та ін. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 62–67; *Самойленко В. М.* Цивільне та сімейне право України : навч. посіб. — 2-ге вид., переробл. та допов. — Х. : Юрсвіт, 2007. — Ч. 1. — С. 20–25; *Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В.* Цивільне право України : підруч. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К. : Істина, 2011. — С. 75–91.

² *Джерела конституційного права України* : моногр. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 407–439.

³ *Бондарь Н. С., Джагарян А. А.* Конституционно-судебная защита социально-трудовых прав с участием профсоюзов. — М., 2008. — С. 93.

⁴ Див.: *Про Конституційний Суд України* : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272 (зі змінами та доп. в редакції від 13 червня 2012 року).

⁵ Не всі автори погоджуються з тим, що ухвали КСУ також є джерелами права, оскільки вони мають винятково процесуальний характер. Насправді такі ухвали можуть містити правові позиції, що мають значення джерела права. Наприклад, це положення про те, що: 1) надання консультацій до повноважень КСУ не належить (див.: *Ухвала КСУ від 31 березня 2010 року № 15-у/2010*); 2) невизначеність предмета тлумачення унеможлиблює здійснення офіційної інтерпретації статей Конституції та законів України (див.: *ухвали КСУ від 2 вересня 2009 року № 47-у/2009, від 23 грудня 2009 року № 65-у/2009, від 22 грудня 2011 року № 64-у/2011*) тощо.

⁶ Деякі автори вважають, що забезпечення прав і свобод громадян є самостійним видом їхніх гарантій і фактично виконує роль метагарантій щодо правових гарантій реалізації, захисту та охорони цих прав і свобод. Див.: *Кампо В. М.* Проблеми підсудності окремих категорій адміністративних справ : теоретичний і практичний аспекти // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2013. — № 1. — С. 28.

Поряд із цим помилково було б думати, що акти КСУ є джерелами лише конституційного права, яке, як прийнято вважати, комплексно «опікується» правами і свободами людини і громадянина¹ порівняно з іншими галузями права. Адже за роки своєї діяльності (починаючи з 1996 року) КСУ прийняв багато актів, у яких сформулював правові позиції, що стосуються майже всіх галузей національного права — кримінального, адміністративного, цивільного, господарського, фінансового, трудового, житлового тощо, а також міжнародного права. В основі цих актів, як вже зазначалося, лежить принцип забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, що стосується всіх без винятку галузей вітчизняного права.

Так, джерелами господарського права, на нашу думку, є акти КСУ (правові позиції в них), прийняті ним з метою захисту конституційно встановлених прав громадян на власність та підприємницьку діяльність: Рішення від 26 листопада 1998 року № 16-рп/98² (позиція щодо порядку підписання зовнішньоекономічних договорів), Рішення від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002³ (позиція щодо правового статусу суб'єктів права різних форм власності), Рішення від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002⁴ (позиція щодо досудового врегулювання спорів), Рішення від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004⁵ (позиція щодо охоронюваного законом інтересу акціонера, акціонерного товариства), Рішення від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008⁶ (позиція щодо звернення до третейського суду), Рішення від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010⁷ (позиція щодо усунення члена виконавчого органу товариства від виконання своїх обов'язків) та низка інших⁸.

¹ Про наукові публікації, присвячені актам КСУ як джерелам конституційного права, наприклад див.: *Безсонова М. В.* Акти Конституційного Суду України в системі джерел конституційного права України // Треті конституційні читання : зб. тез наук. допов. і повідомл. міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів, присвячена пам'яті академіка права Ю. М. Тодики (28–29 травня 2010 року). — Х., 2010. — С. 13–14; *Савчин М. В.* Акти Конституційного Суду України — специфічні джерела конституційного права // Джерела конституційного права України. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 407–439; *Сквірський І. О.* Рішення Конституційного Суду України в системі джерел конституційного права України // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. статей. Юридичні науки. — Запоріжжя, 2011. — № 3. — С. 42–46; *Скрипнюк О.* Правові акти Конституційного Суду України як джерела сучасного конституційного права України // Право України. — 2012. — № 3–4. — С. 404–410.

² Рішення від 26 листопада 1998 року № 16-рп/98. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=8839>

³ Рішення від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9442>

⁴ Рішення від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9454>

⁵ Рішення від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9874>

⁶ Рішення від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9947>

⁷ Рішення від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=91013>

⁸ Детальніше про акти КСУ як джерела господарського права див.: *Камло С.* Акти Конституційного Суду України в системі джерел господарського права // Юридичний журнал. — 2012. — № 3. — С. 58–61.

Однак акти КСУ не завжди визнаються джерелами права не тільки науковцями, а й суддями судів загальної юрисдикції, насамперед через зазначену логістсько-нормативістську доктрину, яка обмежує правові погляди її носіїв на джерела права лише традиційними нормативно-правовими актами.

Для того, щоб визначити місце й роль актів КСУ в системі джерел відповідної галузі права, потрібно з'ясувати їх правову природу та встановити співвідношення з іншими джерелами права, що реально діють або можуть діяти у цій галузі права. Питання ці далеко не прості, зважаючи на недостатній рівень їх наукової розробки. Це саме стосується і методів їх дослідження, які тільки проходять первинну апробацію на практиці.

Відомо, що на початку своєї діяльності КСУ в більшості випадків вирішував конфлікти між гілками влади¹. Саме тому в його актах того часу переважали легістсько-нормативістські правові позиції, засновані на формальному праворозумінні зазначених конфліктів, оскільки, і це очевидно, влада має діяти на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України (частина друга статті 19 Основного Закону). Численні конфлікти між громадянами і державою КСУ почав вирішувати з 2010 року. За цих умов він поступово ставав на позиції соціологічної доктрини правового реалізму і захист прав людини фактично почав базувати на доктринах «живого права» і «живої Конституції». Це у свою чергу, як відомо, стимулювало розвиток соціологічного напрямку досліджень практики його діяльності.

Очевидно, що у контексті вже згадуваної статті 3 Конституції України сучасні соціологічні наукові підходи до питання актів органу конституційної юстиції як джерел права є, на нашу думку, найбільш продуктивними та перспективними. Ці підходи дають змогу спиратися при аналізі зазначених актів на природничо-правову філософію прав людини, започатковану ще І. Кантом²; враховувати соціальні чинники впливу на право, зокрема рівень соціальної захищеності осіб, економічний стан держави тощо.

Таким чином, характеристика актів КСУ як джерел права взагалі, так і певної галузі права зокрема — це складна, багатоаспектна теоретична і практична проблема, вирішення якої залежить від рівня її усвідомлення сучасною юридичною наукою, насамперед її найновішими школами і напрямами (соціологією права тощо).

4. Система джерел права в актах КСУ

Як уже зазначалося, аналіз джерел права в Україні свідчить, що особливе місце серед них посідають акти КСУ, які, на нашу думку, не вписуються ні в традиційні, ні в нетрадиційні джерела права, адже ці акти можуть містити різні положення (правові позиції)³, що стосуються як одних, так й інших джерел права.

¹ Детальніше про це див.: *Барабаш Ю. Г.* Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : моногр. — Х. : Право, 2008. — 219 с.; *Єзеров А.* Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні : моногр. — Одеса, 2008. — 236 с.

² Див.: *Кант І.* Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковського. — К. : Юніверс, 2000. — 500 с.; *Кант І.* Лекції по етике. — М. : Республика, 2000. — 431 с.

³ Під правовими позиціями КСУ слід розуміти закріплені в його актах положення, які мають правове значення для регулювання суспільних відносин. Наприклад, див.: *Ткачук П.*

Проте часто дослідники актів КСУ відносять їх до традиційних джерел права: одні — до нормативних джерел права¹, інші — до судових прецедентів². Однак цими двома видами джерел права акти КСУ не вичерпуються.

Вважаємо, що існуючі підходи до оцінки актів КСУ, з погляду діючої системи джерел права в Україні, не відповідають ні реальній ролі цих актів у правовій системі держави, ні рівню розвитку юридичної науки. Поглиблені дослідження цих актів як реальних джерел права дають змогу дійти висновку: ці акти, точніше вміщені в них правові позиції КСУ, можуть набувати змісту різних видів джерел права. Інакше кажучи, правові позиції у зазначених актах як джерелах права за своїм змістом можуть мати, і фактично мають, багатоманітний характер, що є свідченням їх особливо складної правової природи, а відтак специфічної практичної дії.

Через парадоксальну багатоджерельність акти КСУ вимагають особливої методики їх дослідження як джерел права. Йдеться про методику, що передбачала б в одних випадках встановлення взаємозв'язку цих актів з їх «візаві» — законами, що є первинними регуляторами відповідних суспільних відносин і на базі яких КСУ шляхом тлумачення формує свої правові позиції. В інших випадках ця методика мала б слугувати засобом для з'ясування питань самостійного (окремого) застосування актів КСУ на практиці.

На нашу думку, крім як до нормативних джерел права та судових прецедентів, акти конституційної юстиції можуть також стосуватися таких джерел права, як нормативний договір і правовий звичай. Це те, що стосується традиційних джерел права. Акти КСУ також можуть містити правові позиції, що стосуються й нетрадиційних джерел права: загальних принципів права, правової доктрини і сталої судової практики.

Розглянемо детальніше конкретні практики щодо актів органу конституційної юстиції як відповідних джерел права.

Нормативні джерела права в актах КСУ. Найчастіше в таких актах можна віднайти нормативні правові положення, що слугують джерелом права для врегулювання відповідних суспільних відносин. Тому, як вже зазначалося, в підручниках акти КСУ нерідко відносять до нормативних актів³.

Правові позиції Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. — № 2. — С. 10–21; Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 2. — С. 112–122; Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування. — Х. : Право, 2013. — С. 135–195.

¹ Див.: Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / за заг. ред. В. Л. Федоренка. — 2-ге вид., переробл. і доопр. — К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. — С. 71–72.

² Див.: Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : повний курс : навч. посіб. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком інтер, 2012. — С. 32; Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді : аналіз конституційної юрисдикції : предмет конституційного права у вимірі конституційної юрисдикції : моногр. — К., Х. : АПРН України, 2006. — С. 50–71.

³ Див.: Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / за заг. ред. В. Л. Федоренка. — 2-ге вид., переробл. і доопр. — К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. — С. 71–72.

Усуваючи колізії чи прогалини в законах та суперечності в юридичній практиці, пов'язані з неоднозначним застосуванням положень Конституції і законів України судами України, іншими державними органами, у процесі нормативного тлумачення положень цих актів КСУ в своєму рішенні може закласти правову позицію, яка фактично має зміст норми права¹. Але й у випадку казуального тлумачення відповідних конституційних чи законодавчих положень КСУ також є творцем правових норм².

Відомо, що акти КСУ про скасування законів чи їх окремих положень не можуть слугувати джерелом права. Хоча дехто вважає, що після скасування КСУ певного закону чи його положення відновлюється дія актів (їх положень), що були чинними до запровадження скасованого закону (його положення)³, а отже, КСУ є негативним законодавцем⁴.

Таким чином, саме правові позиції інтерпретаційних актів органу конституційної юстиції найчастіше слугують нормативним джерелом права. Ці позиції можуть застосовуватися на практиці разом чи окремо від положення Конституції або закону України, яке було ним витлумачено.

Норми прецедентного права в актах КСУ. Наступний вид джерел права у цих актах також пов'язаний з його правотворчою діяльністю. У деяких випадках для вирішення справи КСУ застосовує свої попередні рішення. Такі рішення стають нормою прецедентного права, яку КСУ застосовує у нових справах за юридично однакових обставин. Насамперед може йтися про класичний судовий прецедент, коли одна справа вирішується КСУ на підставі рішення в іншій справі⁵; щоправда, таких прецедентів у діяльності КСУ небагато. Певне поширення мають так звані процесуальні прецеденти, коли КСУ обмежується застосуванням правових позицій з попередніх ухвал, наприклад, у питаннях відкриття конституційного провадження⁶.

¹ Наприклад, у Рішенні КСУ від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України Суд визначив, що саме є інформацією про особисте та сімейне життя особи.

² Див.: Кампо В. Фіксування судового процесу технічними засобами : проблеми сучасної конституційно-судової практики // Віче. — 2013. — № 2. — С. 11–15.

³ Див.: Вдовіченко С. Л. Відновлення дії попередньої редакції нормативно-правового акта внаслідок визнання Конституційним Судом України внесених до нього змін неконституційними // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 2. — С. 73–82.

⁴ Див.: Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді : аналіз конституційної юрисдикції : предмет конституційного права у вимірі конституційної юрисдикції : моногр. — К., Х. : АПРН України, 2006. — С. 49.

⁵ Так, класичний судовий прецедент КСУ застосував у пункті 4.2 мотивувальної частини Рішення від 16 червня 2011 року № 5-рп/2011 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=143167>

⁶ Як уже зазначалося, у питаннях відкриття конституційного провадження у справах КСУ керується низкою прецедентів: про необхідність визначення предмета тлумачення, про неприпустимість надання консультацій КСУ та ін.

Таким чином, акти КСУ, що стали судовими прецедентами, є джерелами права, які сприяють вирішенню певного кола питань матеріального і процесуального права.

Норми правових звичаїв в актах КСУ. Як відомо, всюди, де є право, складаються правові звичаї. КСУ також санкціонує певні звичаї, що формуються у процесі його судової діяльності та стають правилами поведінки для відповідних суб'єктів права.

Згідно з принципом верховенства права в інтерпретації КСУ цей принцип містить застосування звичаїв і традицій, що відповідають ідеології права, справедливості тощо¹.

Так, КСУ застосовує правові звичаї у зв'язку з історичним тлумаченням положень Конституції України². У більш широкому плані КСУ при тлумаченні положень законів фактично санкціонує правові звичаї, які є обов'язковим елементом механізму реалізації цих законів. Класичним звичаєм є включення до текстів актів КСУ конституційних положень щодо прав людини, принципів правосуддя, правової державності, верховенства права, демократії тощо³. Цим КСУ демонструє повагу до відповідних правових цінностей, закріплюючи їх обов'язковість у мотивувальній частині своїх рішень⁴. Чимало правових звичаїв процесуального характеру знайшло своє закріплення в Регламенті КСУ⁵. Таким чином, КСУ застосовує певні правові звичаї для обґрунтування правових позицій у його актах.

Нормативні міжнародні договори в актах КСУ. Як це не парадоксально, але правові позиції в актах КСУ можуть набувати рис міжнародного договору. Відомо, що КСУ зобов'язаний на вимогу Президента України чи Кабінету Міністрів України давати висновок щодо конституційності відповідного міжнародного договору (стаття 151 Конституції України). Очевидно, що при цьому він може формувати свої правові позиції, які стосуватимуться не тільки формальних меж цього договору. Юридично такі висновки КСУ мають на меті офіційне роз'яснення для суб'єктів права України суті та змісту міжнародних договорів, а таке тлумачення є обов'язковим для виконання і врахування всіма державними органами, їх посадовими особами, підприємствами, територіальними громадами тощо. Власне, нормативно-договірний характер правових позицій КСУ виявляється у тому, що його акт діє доти, доки чинним є міжнародний договір, конституційність якого він підтвердив.

¹ Підпункт 4.1 Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004; підпункт 3.4 Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004.

² Нікітіна Ю. Історичне тлумачення нормативно-правових актів у практиці Конституційного Суду України // Юридична газета. — 1 березня 2011 року. — № 9 (273). — С. 12.

³ Ще більше правових звичаїв КСУ санкціонує стосовно морально-етичних відносин, заходів заохочення, відносин з конституційними судами інших країн тощо.

⁴ Наприклад, див.: рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004; від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004; від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009 тощо.

⁵ Див.: Зміни до Регламенту КСУ, внесені згідно з рішеннями КСУ від 14 жовтня 2008 року № 34-р/2008 та від 24 грудня 2009 року № 17-р/2009.

На практиці органи влади України лише один раз зверталися до КСУ з питання конституційності міжнародного договору¹. Отже, цей вид джерел права в його актах є більш потенційним, аніж реальним.

Загальні принципи права в актах КСУ. Віднедавна в незалежній Україні фактично з'явився новий вид джерел права — загальні принципи права, що стають дедалі важливішим регулятором суспільних відносин.

Під загальними принципами права слід розуміти правові положення, які відображають фундаментальні концепції права і справедливості, притаманні кожній національній системі права, особливо інтегрованої, як Україна, в євроспільноту. Загальні принципи права є одним із найбільш важливих джерел права Європейського Союзу та Ради Європи. Особливо важлива роль в їх запровадженні належить Європейському суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), який сформулював та визнав джерелом права близько двох сотень загальних принципів, у тому числі: 1) принцип відповідальності ЄС за шкоду, завдану діями або рішеннями його органів та посадових осіб; 2) принцип пропорційності; 3) принцип захисту законних сподівань; 4) принцип *ne bis in idem* (правило, що забороняє подвійне покарання за одне порушення); 5) принцип загальних прав і свобод людини тощо².

Здебільшого КСУ застосовує загальні принципи права як джерела права насамперед шляхом посилання на рішення ЄСПЛ³. Але в своїй практиці КСУ самостійно сформулював чимало правових позицій, які мають значення загальних, а часто — спеціальних принципів конституційного⁴, господарського⁵ права

¹ Див.: Висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=8764>

² Законотворчість : словник термінів і понять з міжнародного та європейського права / авт. кол. ; Українська школа законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України. — К., 2005. — С. 40.

³ Див., наприклад: Рішення КСУ від 11 березня 2011 року № 2-рп/2011 у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Вищу раду юстиції». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=133548>.

⁴ Рішення КСУ, в яких його позиції мають значення конституційних принципів права: Рішення від 3 жовтня 1997 року № 4-зп. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9044>; Рішення від 28 березня 2001 року № 2-рп/2001. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9428>; Рішення від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9467> тощо.

⁵ Рішення КСУ, в яких його позиції мають значення господарських принципів права: Рішення від 26 листопада 1998 року № 16-рп/98. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=8839>; Рішення від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9442>; Рішення від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9454>; Рішення від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9874>; Рішення від 10 січня 2008 року № 1-рп/2008. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/>

тощо. За нашими підрахунками протягом одного року КСУ формує 30–40 принципів права, що мають загальноправове або галузеве-правове значення.

На практиці завдяки динамічному тлумаченню КСУ сформулював правові позиції щодо таких загальних принципів права, які мають особливо важливе значення для українських суб'єктів права:

1) принцип верховенства права (рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (п. 4.1), від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009 (п. 3.12), від 10 червня 2010 року № 15-рп/2010 (п. 3.2), від 8 грудня 2011 року № 16-рп/2011 (п. 5)¹;

2) принцип пріоритету природних прав людини (Рішення КСУ від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008 (п. 6.1)²;

3) принцип справедливості (Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, п. 4.1, від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 (п. 3.4)³;

4) принцип визначеності, ясності і недвозначності правової норми (Рішення КСУ від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 (п. 5.3)⁴;

5) принцип розмірності як елемента принципу справедливості (Рішення КСУ від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005 (п. 4.3)⁵;

6) принцип правової визначеності (рішення КСУ від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 (п. 3.1, 3.3, від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010 (п. 4.1, 4.3)⁶;

7) принцип пропорційності (рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (п. 4.2), від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 (п. 2.1)⁷;

doccatalog/list?currDir=9947; Рішення від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=91013>

¹ Див.: рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9868>; від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=75929>; від 10 червня 2010 року № 15-рп/2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=114492>; від 8 грудня 2011 року № 16-рп/2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=164207>

² Див.: рішення КСУ від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9950>

³ Див.: рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9868>; від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9875>

⁴ Див.: рішення КСУ від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9907>

⁵ Див.: рішення КСУ від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9902>

⁶ Див.: рішення КСУ від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=117662>; від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=125612>

⁷ Див.: рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9868>; від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=166236>

8) принцип верховенства закону в системі нормативно-правових актів (Рішення КСУ від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008 (пп. 4.2)¹ тощо.

Таким чином, в актах КСУ завдяки динамічному тлумаченню Суд дедалі активніше застосовує загальні та спеціальні принципи права, що робить його правові позиції ефективним джерелом модерного українського права.

Правова доктрина в актах КСУ. Праці вчених-юристів як джерело права визнаються насамперед у країнах англосаксонської правової сім'ї². Але сьогодні правова доктрина міститься не тільки у творах учених-юристів; вона може також втілюватися у концептуальних (модельних) законах тощо. Оскільки КСУ постійно працює з різними видами правових доктрин (науковою, судовою та ін.), він застосовує їх у своїй практиці.

У перші роки своєї діяльності через брак джерел права, які він міг би використовувати, КСУ широко застосовував науково-правову доктрину як одне з основних джерел права і фактично її легалізував³. Згодом судові доктрини самого КСУ (конституційна, судовою⁴, адміністративна, цивільна, трудова та ін.)⁵ формувалися його суддями, вченими і фахівцями за результатами узагальнення його правових позицій.

Нині на практиці КСУ рідко вдається до прямого застосування науково-правової доктрини, але фактично він її впроваджує опосередковано, коли на інформаційні запити судді-доповідача надходять десятки експертних висновків з наукових установ і вищих навчальних закладів, що використовуються суддею при підготовці проектів рішень і висновків КСУ. Основна проблема КСУ сьогодні: яку наукову доктрину — логістсько-нормативістську чи правового реалізму — йому застосовувати в умовах, коли він все частіше розглядає конституційні звернення громадян, інших фізичних та юридичних осіб приватного права (за 2009–2012 роки кількість рішень за цими зверненнями зросла вдвічі).

Таким чином, застосування в актах КСУ науково-правової доктрини свідчить, що вона реально є джерелом права, яке може бути сьогодні одним, а завтра іншим.

Стала судово практика в актах КСУ. Особливе місце серед джерел права в актах КСУ належить сталій судовій практиці, яку він закріплює у своїх правових позиціях і застосовує до відповідних правовідносин та зобов'язує відповідним чином діяти суди загальної юрисдикції. Стала судово практика як джерело права, сформоване КСУ, — це ті правові стандарти, яких має дотримуватися кожен суд при застосуванні Конституції та законів України. Ця практика також може знахо-

¹ Див.: Рішення КСУ від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9959>

² Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. — М. : Международные отношения, 1999. — С. 105–107, 264.

³ Кампо В. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) // Віче. — 2011. — № 17. — С. 25–29.

⁴ Про судову доктрину див.: Кампо В. М. Судова доктрина верховенства права : український досвід в європейському контексті // Юридичний журнал. — 2008. — № 10. — С. 68–76; № 12. — С. 116–124.

⁵ Наприклад, див.: Кампо В. М. До питання про муніципальну доктрину Конституційного Суду України // Конституційна юстиція : теорія і практика : зб. пр. : 1975–2008 / вступ. і закл. слово проф. П. Ф. Мартиненка, С. В. Коннова ; упоряд. : В. Ю. Барвіцький, М. В. Савчин — К., 2008. — С. 114–129.

дити свій вираз у постановах пленумів, інших документах найвищого і вищих судових органів¹.

На жаль, в Україні стала судова практика, як встановлена КСУ, так і найвищим чи вищими судовими органами, ще не набула статусу, притаманного їй у правовій державі романо-германської правової сім'ї, до якої переважно належить і права система України. Однією з причин цього, на нашу думку, є те, що в чинному законодавстві України статус сталої судової практики чітко не визначений². А в діяльності, наприклад, судів загальної юрисдикції ставлення до такої практики, навіть з питань кримінальної юстиції, часом довільне.

На наш погляд, кожне рішення КСУ можна умовно прирівнювати до окремої постанови: в минулому — Пленуму Верховного Суду України, а нині — пленумів вищих спеціалізованих судів, оскільки це рішення так чи інакше формує сталу судову практику. Так, правові позиції КСУ перетворюються на сталу судову практику по-різному. В одних випадках вони мають пряму дію, зокрема коли стосуються розтлумачених положень Конституції України³, норми якої є безпосередньо діючим правом. В інших випадках вищі спеціалізовані суди мають роз'яснювати місцевим та апеляційним судам, як саме мають застосовуватися акти КСУ (зокрема в інформаційних листах тощо), бо самі суди нижчого рівня не мають «експериментувати» при розгляді справ. В Україні вже почала складатися практика інформування судів нижчого рівня про рішення КСУ, але цього вже замало⁴. Вищі спеціалізовані суди мають час від часу ухвалювати постанови з питань системного впровадження рішень органу конституційної юрисдикції.

Таким чином, стала судова практика є невід'ємним джерелом права у практиці КСУ, який її формує, застосовує відповідно до обставин та зобов'язує вищі спеціалізовані суди її впроваджувати.

¹ Наприклад, див.: *Притика Д., Потьомкін А.* Встановлення орієнтирів : інформаційні листи ВГС : найважливіше за 2012 рік // Закон і бізнес. — 26 січня — 1 лютого 2013 р. — № 4 (1094). — С. 13.

² У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року до сталої судової практики мають відношення положення про здійснення вищими спеціалізованими судами аналізу судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики та надання ними методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції (пункти 3, 4 частини першої статті 32 зазначеного Закону).

³ Див., наприклад: Рішення КСУ від 8 грудня 2011 року № 16-рп/2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=164207>

⁴ Так, наприклад, у листі Вищого господарського суду України «Про рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111¹³ Господарського процесуального кодексу України» від 17.05.2012 № 01-06/659/2012 увага господарських судів зверталася на Рішення КСУ від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012, за яким положення пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111¹³ ГПК у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України слід розуміти так, що апеляційному та касаційному оскарженню підлягають ухвали місцевого господарського суду й постанови апеляційної інстанції як про зміни способу та порядку виконання рішення, ухвали, постанови, так і про відмову в змінах способу та порядку їх виконання.

Аналіз різних джерел права в актах КСУ свідчить, що в цих актах дійсно можуть закладатися правові позиції, які стосуються як традиційних, так і нетрадиційних джерел права. Це означає, що є підстави розглядати акти КСУ не як одноджерельні, як було прийнято до цього в юридичній науці, а як багатоджерельні правові акти.

Практика застосування актів КСУ як багатоджерельних має свої особливості. Фактично багатоджерельна природа цих актів втілюється насамперед у практиці самого КСУ, який, як відомо, поступово відходить від логістсько-нормативістської доктрини і застосовує доктрини «живого права» та «живої Конституції». Ця практика слугує прикладом для судів загальної юрисдикції, які не настільки вільні у виборі доктрини свого функціонування, як КСУ, але також намагаються відійти від догматичного нормативізму¹. Тому погляд на акти органу конституційної юстиції як на багатоджерельні, на нашу думку, особливо сприяє формуванню нової правової атмосфери не тільки у самому КСУ, а й у судах загальної юрисдикції. Хочемо висловити сподівання, що доктрина багатоджерельності актів буде поширена також на акти законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які, крім нормативної складової, містять також й інші джерела права: парламентські, адміністративні та муніципальні прецеденти, стали законодавчу, адміністративну й муніципальну практику тощо.

5. Висновки і пропозиції

Проведений аналіз теорії і практики актів КСУ в Україні як таких, що містять певну систему джерел права (є багатоджерельними), дає змогу дійти низки наукових висновків і практичних пропозицій.

1. Ці акти дійсно є складним об'єктом аналізу з погляду вчення про джерела права, оскільки вони — багатоджерельні. Тобто рішення та інші акти КСУ з питань захисту прав і свобод людини та громадянина можуть стосуватися як традиційних (нормативних актів, нормативних договорів, правових звичаїв, судових прецедентів), так і нетрадиційних (загальних і спеціальних принципів права, сталої судової практики, правової доктрини) джерел права.

2. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» слід запровадити норму-принцип про обов'язковість дотримання судами принципу сталої судової практики як обов'язкової складової будь-якого процесу розгляду судової справи.

3. Юридичній науці — теоретичній, спеціальній і практично-прикладній — слід звернути увагу на необхідність розробки теоретичних і практичних проблем актів КСУ як багатоджерельних правових актів, а юридичній освіті — забезпечити належний рівень підготовки молодих юристів з цієї проблематики.

4. Секретаріату КСУ доцільно дослідити практику застосування актів КСУ як багатоджерельних правових актів та узагальнити цю практику з метою її популяризації серед зацікавлених органів влади і громадськості.

¹ Яскравим прикладом цього є монографія колишнього голови Апеляційного суду Харківської області, а нині судді Конституційного Суду України В. Д. Бринцева «Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування» (Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: моногр. : у 2-х кн. — Х. : Право, 2012. — Кн. 1. — 390 с.), у якій є окремий підрозділ, присвячений темі «живого права».

Кампо В., Гринюк Р., Устименко В. Система источников права в актах органа конституционной юстиции: проблемы теории. В статье речь идёт о современных доктринальных подходах к оценке источников права в актах Конституционного Суда Украины, которые могут содержать правовые позиции, относящиеся к разным источникам права: нормативному акту, нормативному договору, сложившейся судебной практике, прецедентному праву, общим принципам права, судебному обычаю и судебной доктрине.

Ключевые слова: учение об источниках права, Конституционный Суд Украины, правовые позиции, источники права, многоисточниковость актов органа конституционной юрисдикции.

Kampo V., Hrynyuk R., Ustymenko V. The System of Sources of Law in Acts of Agencies of Constitutional Justice: Problems of Theory. The article deals with the current doctrinal approaches towards assessment of the sources of law in the acts of the Constitutional Court of Ukraine which may contain legal positions related to various sources of law: normative act, normative agreement, established judicial practice, case-law, general principles of law, court practice and judicial doctrine.

Key words: doctrine on sources of law, the Constitutional Court of Ukraine, its legal positions, sources of law, multi-source nature of acts of a body of constitutional justice.